

CODEX CUMANICUS SÖZLÜĞÜNÜN BASILIŞI DOLAYISIYLA

Dr. SAADET ÇAĞATAY

Türk Lehçeleri Doçenti

Tarihin pek parlak sahifelerinde yer almış olan Türkler, türlü türlü devir ve coğrafi mahallerde büyük kültür abideleri bırakmışlardır. Bunlardan biri de Kum an l ar ın¹⁾ dil anıtı olan *Codex Cumanicus*'dur. 1942 tarihi, bu değerli eserin âdeta yeniden doğuş yılıdır; Danimarkalı K. Crönbech²⁾ 1942 de *Codex Cumanicus'un* Türkçe kelime hazinesini toplayıp bir sözlük haline koymuştur. O, bu eseriyle ölmüş Türk lehçelerinin önemli bir bölümünü teşkil eden Kum an ca'yı hakkiyle canlandırmış ve herkesin kullanabileceği şekle getirmiş oluyor. Bu hadise Türkçe alanında büyük bir yenilik, takdire değer bir ilerleme olarak kabul edilmelidir.

Codex Cumanicus, bugün isimleri dahi kaybolmuş ve büyük Türk tarihinin unutulmuş sahifelerine katılmış Kum an'ların biricik³⁾ büyük

¹⁾ A. N. Kurat «Peçenek Tarihi» 183 s. da: Kum an l ar XI. yüzyılın sonlarından başlayarak, XIII. asrın başlarına kadar, Şarki Avrupa tarihinde mühim rol oynamış olan bir Türk kavmidir. 1055 tarihinde Rus vakayinameleri ilk defa olarak, *Polovec* denilen yeni bir kavimden bahis etmeye başlıyorlar. 1056 yılı kayıtları münasibetiyle, Rus vakanüvisi bu *Polovcy'n*m Türkmen, Peçenek, ve Torklar (Uzlara la aynı cinste olduğunu söylüyor. Rus Vakayinamelerinin «Polovec» dedikleri kavim, Şark kaynaklarında Kıpçak, yahut Kıpçak adını taşıyan bir zümredir. Bizanslılar ise onlara *Kuman* diyorlar, garp kaynaklarında ve Türkiyede bunlara Kum an deniliyor. Macarlar *Paloç*, *Kuman Kan*, Almanlar *Falon*, *Falb*, Ermeniler *Chardeş* adını vermişlerdir.

184 S. : Kum an l ar ın idil boylarında görünmeleri, 1930 tarihlerinde olsa gerektir.... İran şairlerinden Nasır Hüsrev daha 1030 tarihlerinde Harezmin komşusunda; Deşti Kıpçak adının bulunduğunu söylüyor... Nasır Hüsrev'in sözlerinden görüldüğü üzere XI. asrın başlarında, Kum an l ar (Kıpçaklar) Yayık boylarında idiler. Kaynakları XI. asra kadar çıkan Gerdizi, Kıpçak'lardan bahsediyor. XI. asırdan evvelki Kuman tarihi, henüz lâyıkıyla aydınlatılmış değildir.

²⁾ «Komanisches Wörterbuch» Türkiseher Wortindex Cumanicus Kopenhagen, Einar Munkgard 1942.

³⁾ CC'dan başka Kum an ca olmak üzere Macarca *pater noster* (bir Hıristiyan ilâhisi) vardır. Fakat bu metin bize kadar çok fena bir vaziyette gelmiştir. Metin XIV-XV. yüzyıla ait olsa gerek; bu dua sonradan çoğu Türkçe (Kumanca) bilmiyenler tarafından nakledildiğinden bir çok sesler yanlış verilmiş, bazı heceler düşmüş, mâna ifade etmiyen heceler eklenmiştir. Bazı Kumanca kelimelerin yerine Macar kelimeleri geçmiş, birbirine yakın olan kelime terkipleri ayrılmış, birlikte olmayacak kelimeler beraber gelmiştir. Dil bakımından CC'un dili ve bu metin iki şiveye ayrılmaktadır. Mamafih bu eserden Macaristandaki Kumanların CC'un diline ve Peçeneklerin dilinin birbirine pek yakın olduğu anlaşılmaktadır, (bk. J. Nemeth, *Inschrift N. SZ. M. 52-54 S.*)

dil abidesidir. Kumanlar³ 9-14. yüzyıllar arasında, Orta-Asya'dan, İdil-Yayık, Don, Aşağı Dneper, Tuna (Bugünkü Macaristan) kıyılarına kadar uzanmış olan geniş coğrafi sahada, Bizans ve Rus hükümdarlarına karşı koyarak, hakimiyetlerini tesis edip, Türk tarihinin çok şerefli yerini işgal etmişlerdir. Onun için tarihteki rolleri *Türk Tarihi için* ne kadar önemli ise, dilleri dahi Türk dili araştırmaları ve kültür tarihi bakımından o derece mühimdir.

Bu eserin nerede, hangi sebeple, hattâ üzerinde bir tarih taşıdığı halde ne zaman kaleme alındığı, şimdiye kadar katıyetle kestirilmemiştir. Eserin Tek nüshası, İtalya'nın Venedik şehrinde St Marcus manastırı kütüphanesinde saklanmaktadır. Tanınmış İtalyan şairi Petrarck'm vasiyetnâmeleriyle birlikte St. Marcus kütüphanesine verildiğinden eser aynı zamanda *Codex Peirarque adını da* taşımaktadır. Fakat Petrârk hakkında araştırma yapanlar, CC'un vaktiyle" Petrark'a ait olduğunu, kenarlarına yazılan yazıların şairin eliyle yazılmış olduğu kanaatini reddediyorlar⁴. İlk önce 1828 de Şarkiyatçı J. Klaport⁵ bu esere Avrupa bilginlerinin dikkatini çekmiş, eser hakkında malumat vererek parçalar yayınlanmıştır. Bundan sonra gelen 40-50 yıl içinde CC âde-

Macarca *Pater noster'den* ba ka, Moskovahariciye vekâletinin ar ividemuhafaza edilmede olan «17Kuman kelimesi» vardır. Bu kelimelerin stesi vaktiyle Pog'odin tarafından 1850 de «Moskvitanin» dergisinde yayşlanmış tşrkinci defa olarak bu liste Golubovski'nin «Peçenegi, Torki, Poloveş» risalesinde 1883 de Kiyev üniversitesinin yayşnş gösterilmiştir. W. Bang 1911 de Belçika akademisinde "Zu dem Moskauer Polovzischer Wörterliste"CE adıyla kelimelerin güzelce izahş yapmış ve tşpkş başmşnşn resmî şkartmış tşr.

³ Kuman ve Kunkelimerinin aynı köktengeldi ini ve etimolojisini J. Nemeth KCs A 1940 IIIc. de «Die Volksnamen *kuman* und *qun*» adlı incelemesinde izah etmiştir. Nemeth'e göre: Kuman kelimesi kuman'ların kendi Türk isimleridir, Bu ad onlara herhangi bir yabancı milletin tarafından verilmemiştir. Yabancı milletlerin kumanlara verdiği ad dahi bu kuman kelimesinin tercümesidir, yani sarş açışnklı, sarşışn v.b. Ermeni müellifi *Matthaeus v. Edessa* kuman'ların *scartes* ismiyle kaydeder. Bu kelime, Rusların Kumanlara verdiği *Polovz* adş, Almanların *Falben* ismini verdikleri kelimenin mânasşnâynen uymaktadır.

Binaenaleyh: dört dilde aynı mânaya gelmekte olan kelimeler *xartes*, *Polovz*, *Falben*, Türkçe *kân* ve *kuman* Kumanların halk ismidir; Zikredilmi dört dilde desarş, sarşışn, soluk renkli v.b. ifade eder. Nemeth'e göre kuman ve kunkelimeri Türkçe şfablan *KU* < **Kub* sarş, renksiz, uçuk renkli kelimesinden mü taktır. Nemeth kelimenin izahş için lehçelerden misaller getirmektedir.

Kumanların tarihine dair, şimdiye kadar çok eser yazılmıştır. En iyilerinden biri Marquart'ın «Über das Volkstum der Komanen» 1914 de redilmi, etraflışca ara tşrmş. bir denemedir. Eser çok tenkidedilmi olsada hi, ondansonra yazılanlarda bu kararlı tarihe daha fazla bir eyle edememilerdir. Bunlar içerisinde engörü nüklülerinden olarak C.A. Rasovskij zikredilebilir. Kumanların tarihinde dair malumat eski kaynaklardan Çin Araştırmacılarından, dahasonralarş Bizans, Rus Macar ve ksa nüvislerinden alınmaktadır.

⁴ Bk. D.A. Rasovskij 196 S. not 3.

⁵ Vocabulaire latin persan et comand'apres un MS écrit en 1303, et provenant de la bibliotheque de poete Fr. Petrarcha, «Memoires relatif a l'Asie». III Paris 1828

ta unutulmuş bir vaziyettir. Yalnız tek tük yazılar meselâ 1875 de ZDMG XXIX de O. Blau tarafından "Über Volkstum und Sprache der Kumanen,, (Kumanların dili ve halkiyatı hakkında) adlı bir yazı yayınlanmıştır. CC'un dolu neşrini ilk defa olmak üzere Geza Kuun 1880 de Budapeşte'de ele almıştır. Latince olarak yayınlanmış olan bu eser⁷ oldukça kusurlu çıkmasına rağmen, bir çok Türkçe araştırmacılarına, üzerinde durmaya sebebiyet vermiştir. Tanınmış türkiyatçılardan Radloff 1884-85 de⁶) 1887 de⁷) (CC'un dil malzemesinin, neşrine dair malûmat) aynı yılda (1887) CC'un Türkçe dil malzemesi⁸) adlı yazılarını neşretmiştir. Radloff tan başka P. Hunflafy Der kumanische oder Petrarka-Codex u. die Kumanen⁹ (Kumanca Petrarka Codex ve Kumanlar); Macarca olmak üzere J. Gyârfâs'ın 1887 de Budapeşte'de neşrettirdiği "A Petrarka Codex Kun neylve,, vb. CC üzerinde yazılmış olan ilk denemelerdi. Bunlardan 15-20 yıl sonra, Türkçede pek esaslı bilgisi olan W. Bang CC üzerinde çalışmaya başlamıştır. Eserin diline; o zamanın araştırma durumuna göre en iyi hakkı veren W. Bang olmuştur. Radloff'un bazı tercümeleri üzerinde bu iki bilgin arasında oldukça keskin münakaşalar dahî ortaya çıkmıştır¹⁰.

CC'un muhtevasına gelince, eser iki bölümden ibarettir; birinci bölümünün ilk sahifası 1303, 11 Temmuz tarihini taşımaktadır. Üç dilden mürekkep olan bu bölüm: Lâtince (kelimelerin alfabetik sırası Lâtinceye göre tasnif edilmiştir); Farsça ve Kumanca sözlükle beraber isim, sıfat, fiil zarf gibi *Kumanca'ya* ait gramer kaideleri, muhtelif cinsten mücerret (Kumanca) kelime yığınları meselâ dinî, ticarî (alım satıma ve bazı eşyaya ait kelimeler), ev yapısına, zanat ve esnaflara dair kelimeler, zamana, yâni ay, gün yıl ve b. üzerindeki kelimeleri teşkil etmektedir. Eserde Lâtinceden fazla İtalyan şekilleri hakim olduğundan, İtalyanlar tarafından yazıldığı hissini bırakıyor; ondan dolayı bu birinci bölümüne *İtalyanca Codex* adı veriliyor.

İkinci bölümü çokluk hıristiyanlığa dâir Türkçe (Kumanca) metinleri ve 47 tane Kumanca bilmeceyi içine almaktadır. Bununda baş kısmında Kıpçakça¹¹)-Lâtince ve kıpçakça-Almanca sözlük vardır; yalnız bu

⁶ «Zur Sprache der Komanen», (Kumanların diline dair) Intern. Zeitschr. Für allgemeine Sprachwissenschaft, I ve II C.

⁷ «Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterials des CC» Bull. de l'Acad. sciences St. Petersbourg XXXI,

⁸ «Das türkisehe Spraejhmaterial des CC» Mem. de l'Ac. Imp. Petersbg, VII sene, Ungarische Revue 1881.

⁹ «Beitraege zur Kritik des'CC» BruxeHes, Ac. Belgique 1911.

¹¹ Kıpçak = Kumân'dır. İslam kaynakları Kumanlar, için Kıpçak adını kullanırlar. A. N. Kurat «Peçenek Tarihî» adlı eserinin 185. s-da Kıpçak-Kuman İsmi hakkında şunları yazmaktadır: «Kumanların Asyadaki ilk vatanlarından garbe doğru harer ketleri 916 tarihinde, şimalî Çinde teşekkül eden Kitay devletinin ortaya çıkmasıyla bağlı olduğu anlaşılıyor. Kitaylar gittikçe büyüyerek bazı Türk kavimlerini garbe doğru itmişler, bunlar arasında Kumanlar da vardı. 10. yüzyılda İrtiş boylarında

bölümdeki lûgatlar birinci bölümde olduğu kadar sistematik değil, dağılmıştır; bazı yerlerde Kumanca'nın gramerine ait dil kaideleri eklemeleri vardır. Metinler Lâtin harfleri transkripsiyonu ve noksan olan Lâtince tercüme ile verilmektedir. Bu bölümün karakteristik olan tarafı *Farsça tercüme* veya sözlüğün olmadığıdır. Diğer ciheti de tercümesinde

İtalyanca katışığı olmayan temiz Latince kullanılışındadır. CC'un bu bölümüne bilginlerce *Almanca Codex* denilmektedir. Birinci bölümle ikinci bölüm elyazma bakımından dahi farklıdır; hatta bütün ikinci parça (bilginlerin fikrinde, meselâ Kuun'a göre) tek bir eser değil, ayrı ayrı yazılmış olan müstakil yapraklardan mürekkeptir. Bunlar sonradan birbirine iliştilererek kitap halinde dikilmiştir. Binaenaleyh, bu iki bölümden ibaret iki ayrı eser, nasılsa bir eser halinde toplanıp birleştirilmiştir. İkinci bölümü, çokluk Hıristiyan dinine ait ilâhileri içine alması dolayısıyla, bilginlere onun Alman Franziskan tarikatine mensup rahipler tarafından Kumanları Hıristiyanlaştırmak için tertip edilmiş bir eser olduğu kanaatini vermiştir. Billhassa, bu dinî metinlerle en çok meşgul olmuş ve incelemelerinde en çok muvaffak olmuş olan W. Bang, bu tezi ortaya atmıştır.¹²⁾ Eserin ilk bölümünde yazılmış olan 1303 tarihi de, mahiyeti ve menşei anlamıya kâfi gelmemektedir, bugüne kadar, yalnız dil bakımından incelenmiş olan CC'un, tarihi üzerinde fikir beyan edenler azdır. Samoyloviç'in "CC'un tarihine ve tenkidine dair" adlı bir yazısı¹³⁾ olduğu gibi, W. Bang'ın yukarıda zikredilen 1911 de "CC'un tenkidine dair eklemeler" adlı eserinden anlaşıldığına göre, buna dair bir çok karanlık düşünceler vardır. W. Bang katıyetle söylemese dahi 1303 tarihini aşağı yukarı eserin başlangıç tarihi olarak kabul etmek ve 14. asrın devamında da yazılmış olduğu kanaatini belirtmek istiyor. Elbet bu cihet, yâni CC'un tarihi ve menşei meselesi henüz kat'i olarak halledilmiş bir mesele değildir. Son araştırmacılar, billhassa D. A. Rasovskij'nin "CC'un menşei meselesi hakkında" 1929 da (Praga, Sem. Kohd. III) yayınladığı gayet derin incelemesi dikkate değer bir yazıdır.

D.A. Rasovskij'ye göre Codex'in başında olan 11.VII.1303 tarihi eserin yazıldığı tarih değil, ancak kopya tarihidir. Eser pratik kullanım için meydana gelmiş bir kaynak olmak üzere, bir kaç defa istinsah edilmiş, orijinal CC, üzerindeki târihten çok daha önce XIII. yüzyıl içinde

K i m e k adlı büyük bir Türk kavminin adı olduğunu biliyoruz. Bu kavim ark kaynakları Kışpçak adıyla zikrediyorlar. Gerek Kimkier gerek Kışpçak'lar, Kışınanların Asyadaiken taşınmış oldukları işlerden başka bir eyolmasa gerektir. Galiba, ark müelliflerinin Orta Asyadaki kavimler hakkında malûmat verdikleri zaman, (9. asırda) ortalarda yakışın yerlerde Kışpçak uru u en kuvvetli bir zümre tekil ediyor ve bu adla oradaki bütün bir heyet tesmiye edilmişti. Avrupaya gittikten sonra, billhassa 11. asır ortalarında, galiba aynı heyet içinde Kuman uru u birinci yeri tutmuş ve bunlardan dolayı Bizanslılarla Macarlarda bu kavim Kuman adıyla tanınmıştı.

¹²⁾ «Beitraege zur Kritik des CC#911, Bruselles Ac.Raoy. de Belgique

¹³⁾ Doklad#Rossijskij Ak Nauk, 1924, 86 89 s,

ele alınmış olmalıdır. Rasovskij'nin bu fikrini kuvvetlendiren nokta, CC'un birinci bölümünün pek kusurlu yazılışı, yazânın cahil, Farsça ve Kumanca bilmiyen bir kimse olmasına delâlet etmesidir.. Diğer taraftan eser birden vücuda getirilmemiş, kelimeler yavaş yavaş toplanarak yazılmış olmalıdır; çünkü bazı yerlerde bir çok Lâtince kelime, Farsça ve Türkçeye (Kumanca'ya) tercüme edilmeden kalmaktadır. Bazan, alfabe sırasını dahi bozduğundan, bu kelimelerin sonradan ilave edildiği fikrini kuvvetlendirmektedir. Rasovskij CC'un hangi maksatlâ ve nerede tertip edilmiş olması hususunda da, çok geniş araştırmaları sayesinde, şimdiye kadar beyan edilmiş görüşlerin en iyisini ve en esaslısını ortaya koymaktadır. Eserin birinci bölümü, Rasovskij'ye göre, ne İtalyan tüccarları târafındân ticaret ihtiyacı için meydana getirilmiş, ne de W. Bangın zannettiği gibi Franziskân rahip misyonerleri tarafından hıristiyanlığı yaymak için bir manastır'da vücuda gelmiştir. *Aksine* 3 dilin de yürürlükte olduğu bir yerde ve yalnız dini maksatla değil, günlük hayatın icabettirdiği pratik bilgilen elde etmek için yazılmıştır. Rasovskii bu fikirlerini eserde görülen kelime hazinesiyle ispat etmektedir. Bu yer neresidir? Bu yer ancak, Kırım'ın şimdi *Eski Kırım* adını taşıyan bir küçük mahalli, eskiden XIII. yüzyılın son yarısında XIV. yüzyılın başlarında *Solhat* adlı büyük ve parlak paytahtı ola bilir. Vaktiyle bu şehirde, Altın Ordu devlet mümessili bulunmuş, şehir coğrafi vaziyeti dolayısıyla ticaret merkezi olmuş, Horasanla doğrudan doğruya kervan yoluyla Türkiye'ye, Bizans'a, Suriye'ye, Mısır'a, ve İtalya'ya kervanların getirdiği şark malları gönderilmiştir. Rasovskij bu görüşü, Solhat şehrinin eski vaziyetini aydınlatan tarihi bilgilere dayanarak, şehrin bütün hayat ihtiyaç ve mâmulatını, oradan giden ticaret eşyalarını v.b. ları inceleyerek, bunları CC'un kelime hazinesiyle derinden tanış olan bir kimse sıfatiyle, pek akla uygun bir şekilde izah etmektedir.

Bu devirde *Solhat'ta* büyük bir İtalyan kolonisi oturmuştur. Böylelikle CC'un 1. bölümü Solhat şehrinde oturan İtalyanların ihtiyacı için yazılmış pratik bir eserdir. Büyük bir Türk merkezi olan Solhat şehrinde, tebiatiyle yalnız Kumanca konuşan Türkler değil, diğer Türk kavimleri mümessilleri de tüccar esnaf v.b. olarak oturmuşlardır. Hassatan Kumanca'nın bütün Türklerin anladığı bir yüksek Türkçe olması şayanı dikkattir. Başka türlü böyle bir eserde Kumanca kullanılmazdı. Bu fikri, bir franziskan rahibi olan Pascal de Vittoria 1338 de Kumanlar hakkında verdiği malûmatta da teyid etmektedir; o diyor ki: "Kumanca bütün Orta-Asya'yı geçip Çine kadar anlaşılın bir dildir ve Uygur harfleriyle yazılıyor" ¹⁴.W.Bang (aynı eserde) Pascal de Vittoria'nın bu kaydine dayanarak, Kumanca'nın vaktiyle doğrudan doğruya,, Uygurca "adını taşıdığı anlaşılıyor demektedir. Kumancs'nîn, Orta çağda Moğollar devrinde yüksek Türkçe (yani bü-

¹⁴ «Beitraege zur Kritik des CO 1911 de S. 33, 4. not., 2. notta Pascal de Vittoria'dan alınan cümleleri ihtiva eden eser olmak üzere Wadding Annales Minorum, Rom, 1733, VII, 256, gösterilmektedir.

tün Türk uruğları arasında umumî ve müşterek bir dil) olduğuna dair B. Spuler'in¹⁵ yeni çıkmış eserinde de, kanaat verici malumat vardır. Böylelikle CC, Orta-Çağ Türkçesini temsileden, geniş, sahaya yayılmış büyük ve işlek bir dilin âbidesi olmakla beraber, aynı zamanda çok enteresan kelime hazinesiyle Türk kültürünün de belli başlı eseridir.

= CC üzerinde; 1880 den itibaren şimdiye kadar, muhtelif Avrupa memleketlerinde, türlü türlü mevzulara yanaşan bir çok deneme ve araştırmalar mevcutsa da, bizde, ancak tek tük, noksan ve kifayetsiz yazılar çıkmıştır. Bu cümleden F. Giese İstanbul Darülfünununda müderris iken, Edeb. Fak. mecmuası, 1.cild sayı 3 de "Türk elsene ve tarihine dair,, adlı makalesinde, Almanyada çıkmış olan türkiyata dair 3 yazıdan bahseder; bunlardan biri Marguart'ın "Kumanların halkiyatına dair,, tanınmış eseri olup, ikincisi W. Bang'ın Der Komanische Mariensalter,, idir. Kısa ve ancak tasvirî bir yazıdır. Aynı Edeb. Fak. mecm. 4. sayısında Necip Asımın dokuz sahifelik "Kıpçak Türkçesine dair» başlıklı bir yazısı vardır. Necip Asım bu yazısına CC'dan (her halde W. Bang'ın tercümesinden) altı tane bilmeceyi almış, yanlış okumuş ve yanlış çözmüştür; bundan başka W. Bang'ın CC'un "Mer-yem Ana nâmına tehlil,, (Beitræge zur Erkläerung des komanischen

¹⁵ «Die Goldene Horde» Leipzig 1943, O. Harrassowitz; 287-89 S. Türkçenin Moğolca yanında devlet dili olarak kullanılışı hususunda şunları yazmaktadır: Türkçe 14. yüzyılın başında (Altın Ordu'da) Moğolçayı tamamiyle bertaraf etmemiş olsa da, onun yerini gayet geniş surette işgal etmişti. Başlangıçta (Altın Ordu devletinde). Moğolca ile beraber Türkçe de hakim olmuş ve bu Türkçeye Garp Türkçesinin idiomları yani istilâ edilmiş olan Oğuz ve Kumanlar'ın dili de karışarak, kendisine has bir şekil almıştı. Türkçe ekseri ahalinin konuştuğu dil olduğundan (bk. İbn-Batuta, ve İba-Arabşah) resmi dil olarak kullanılmalı idi. Hanlar çok eski zamanlardan beri iki dili de anlamış olmalıydılar. Berke Han 1262 de Arapça vesikaları Türkçeye (Moğolca'ya değil) tercüme ettirmiştir. Zamanla, Türkçe vesikalarda da görünmektedir. Böylece Kıpçak Türk lehçesi yazı dilinde Çağatay'caya çok yanaşmıştır. O zamanın, sikkeleri bazı kabir taşları da Arapça harfler ile Türkçe yazılmıştır. Yabancılar Kıpçak'a seyahat ederlerse, tercihan türkçe öğrenmişlerdir ki, Türkçe onların ihtiyacına Moğolca'dan daha çok yaramıştır. Türkçe aynı zamanda, cenubî Rusya'da oturan Tatarlar tarafından tabi kılınmış ekseri Türk (kavim) lerinin de dili idi. Onlarla anlaşmak için de Türkçenin yardımı dokunurdu. Bundan böyle, Türkçe daha sonraları Kumancâ (Kumanlann ekserisi Macaristan'a kadar kovulduğu halde) ismini taşımaktadır.

Aynı eserin 291. s. de : 1333 de ve 1356 da Venedik'e gönderilmiş plan (Yani Altın Ordu'dan) iki vesika , (şimdi bunların ancak tercümeleri vardır) - dan 1333 de yazılmış olanının bir leh rahibi tarafından Kumancâ'dan tercüme edilmiş olduğu söylenmektedir. Diğerinin de Farsça (acam) yazılmış olduğu malûmatı verilmektedir Belki bu Farsça veya *Acam* kelimesinden, hakikatte Türkçeyi anlamak lâzımdır.

B. Spuler'in *bu* mülâhazası, *Acam* tabiriyle umumiyetle bir yabancı dili kasdettiklerini ve bu da ancak Türkçe olabildiğini anlatmak istiyor. Belki de aynı fikir «Leh rahibi tarafından Kumancâ'dan tercüme edilmiş» olan vesika için de variddir. Leh rahibi o zamanda, çekilmek üzere bulunan Kuman - Türkleri, ehemmiyetlerini kaybetmiye başladıkları halde, eskiden Türkçe yerinde Kumancâ tâbiri kullanıldığından, onu muhafaza etmiş olabilir.

Marienhymnos, Göttingen 19.1.0) inden yedi kıta almış ve daha bir CC tehlinin'den kıtalar almıştır. Dil numunesi olmak üzere bu kadarcığı da iyidir, ama maalesef o zamanın eski harfleri Kumanca'nın hakkını veremiyordu. Prof. F.Köprülü'nün "Türk edebiyatı tarihi» (İst. 1921) 354. s. da kısa bir tahlil, vardır. Prof. İnan'ın "Kopuz,,"mecmuasının 3 ve 4. sayılarında (1939) CC'un bir kaç bilmecesinin gayet güzel izahı vardır, bu da maalesef mecmua devam edemediğinden yarı yolda kalmış, tamamlanmamıştır; Prof. A. İnan, bu makalelerinde, bugüne kadar neşredilmiş bir yok Avrupa bilginlerinin¹⁶⁾ de izahlarını tahlil etmiş ve yaşayan Türk lehçelerinin bilmeceleriyle güzelce mukayese etmiştir. Prof. A. Caferoğlu'nun çıkardığı "Türk Dili Tarihi notlan» nda 138-60 a kadar olan sahifeler CC'a ayrılmıştır. Rasovskij'nin yukarıda adı geçmiş olan makalesinden çok istifade etmiş olan bu yazı elbet iyidir.

K. Grönbech'in yayınladığı (Almanca, kısmen Lâtince) sözlük, bu büyük ve önemli eserin heyeti umumiyesinden (yalnız birinci bölümünde olan lûgattan değil) üstelik "Moskova - Kuman kelimeleri (bk. "Zu der Moskauer polovzischer Wörterliste,,"¹⁷⁾ de dahil olmak üzere, bütün Kuman metinlerinin kelimelerini de derlemiş olan "Kumanca bir Sözlük,," tür.

K. Grönbech 1936 da CC'un' faksimilesini (tıpkıbasımını) da yayınlamak, Venedik 'te"olan tek nüshanın yayılmasına hizmet etmişti. ikinci bir hamle olmak üzere bu eserin sözlüğü üzerinde çalışarak onu meydana getirmiştir. Sözlüğün Türkçeyi iyi bilen bir bilgin tarafından işlenmesi, bilhassa dikkate değer; çünkü Grönbech, 1936 da "Der türkische Sprachbau ,, (Türkçe Dil-kuruluşu) adlı çok değerli bir ilmî yazısıyla de kendisini göstermişti.

Codex Cumanicus'un dili, Köktürk-Uygurca gibi *olmuş eski* lehçelerden sayılır; bu eserin *Türkçe seslerin hakkını verebilen* Lâtin ve Got harfleriyle yazılmış olması dil araştırmaları bakımından önemlidir. Belli olduğu üzere, bugüne kadar gelmiş olan, muhtelif yazılarla yazılan eski Türkçe eserler, yeter derecede ses işareti olmıyan alfabelerle intikal etmiştir, bunların fonetik hususiyetlerini tesbit etmek oldukça güçtür. Bu bakımdan CC'un lûgatinin kullanışlı bir hale gelmesi, dil araştırmaları için çok faydalıdır; onun şimdiki halde tertip edilişi, aynı zaman-

¹⁶⁾ Bu bilmeceler bir çok Avrupa bilginleri tarafından ele alınmıştır. Meselâ:

W. Bang «Über die Raetsel des CC., Berlin SPAW 1912.

J. Nemeth «Die Ratsel des CC» ZDMG 67, 1913

S. Maloff «K istorij i kritike CC» 1930, Bull. de l'Ac. des Sciences del'Un.des RSS, No 5.

Evvelce W. Radloff tarafından yukarıda zikredilen «Das türk. Sprachmaterial des CC Petersburg, 1887 de; ve Geza Kuun'un neşrinde bu bilmeceler tercüme edilmiş ve izahına çalışmışlardır.

¹⁷⁾ W. Bang, 1911 Bniselles, Bull. Ac. roy. de Belgique

da, *ölu* eski Türk lehçelerinin eksikleri için de M. Kaşgari divanı gibi gerekli bir kaynaktır.

Yukarıda da zikredildiği gibi, eser birbirinden oldukça farklı olan iki kısımdan, yâni İtalyan ve Alman bölümünden ibarettir. İki bölüm ortografya bakımından göze batan ayrılıklar göstermektedir. Her ne kadar Lâtin ve Gotik harfler eski Türkçe yazıları tesbit eden alfabelerden çok daha tekâmül etmiş yazılarsa da, İtalyan bölümü ile Alman bölümü arasında pek bâriz imlâ farkları görölmektedir. İtalyanlar kendi dillerinde olan sesleri, kendi işitmelerine ve alfabelerine göre tespit ettikleri gibi, Alman rahipleri dahi, kendi dilleriyle müşterek olan seslere kıymet vermiş ve alfabelerinde mevcut ve, verilmesi mümkün olan sesleri verniye çalışmışlardır. Türkçede Alman

K. Grönbech'in yazış tarzıyla asıl CC 'un metinlerinde olan yazılışı göstermek üzere bazı misaller verelim:

Mes. Kodex'de: azihle yani i=ı; - e= -ı. Grönbech: azıhlı (< asığ
Uyg. fayda)

» atalih	» „ (öveybaba)	» < atalıh(< ata-lık)
» aşic-	» „ (acele et-)	» aşık-
» aşigir	» „ („ muzari)	» aşığır
» bager	» - e - = -ı -	» bakır (bakır = maden)
» bages	» »	» bağış (hediye)
» birar	» - a - = e -	» birer (tevzii sa- yı şf-)
» birga	» »	» birge (beraber)
» birgo	» - a - „	» » „
» birla	» a Œ	» birle (ile)
» birla	» - a - . »	» „ „
» bazı v ler için de u işareti konulmaktadır, meselâ. bigeu	Grönbech: bigev (benzer, gibi)	
bilau	„ bilev (bileyi taşı)	
bogaul	„ bogavul (mahkeme hademesi)	

Umumiyetle, bazan bir kelime, Kodeks'in muhtelif metinlerinde türlü türlü ahenk ve seslerle de yazılmıştır. Bu gibi fonetik ayrılıklar belki Codex'in türlü türlü şiveleri içine aldığını gösteriyor; Grönbech bunların da yerlerini göstererek olduğu gibi kaydetmektedir. Mes.:

85 S. eygi, eigi, egi, egi = (iyi)	42 S. asov fayda
86 eksâk, eksik, eysik, efsik = eksik	43 S. asıx
85 „ eki ; ekki = iki	46 „ azix, azık
96 „ ev, iv, öv = ev	46 „ azixli faydalı
96 „ etmek, ötmek, etmâk, etmac, ötmak = ekmek	
83 „ duniâ, duniya, dünya, dünye = dünya	
84 „ düşman, taşman, taşman = düşman v.b.	

Bu gibi ayrılıklar bilhassa Alman bölümü ile İtalyan bölümü arasında çok bariz görünmektedir, mes.:

İtalyan:	Alman:	talyan:	Alman :
kendi	kensi	sucul -çöz-	çuçul-
tizgi diz	tiz	etmek ekmek	ötmek
bitik	bitiv	astlan	arслан
ipek	yipek	ogrula-	ogurla-
ekki	eki iki	tılmaç	tolmaç mütercim
okşa-	oşka-	yazık	yazuk
		tanık	tanuk

İtalyan Kodeksinde k: x, ve g: v tebadülleri daha azdır, İtalyan-
ca bölüm daha eski nüsha olduğu tesirini bırakmaktadır: mes.:

<i>İtalyan:</i>	<i>Alman:</i>	<i>İtalyan:</i>	<i>Alman:</i>
<i>küyegü</i>	<i>küyöv</i> güvey	<i>tog-</i>	<i>tuv-</i> doğ-
<i>igine</i>	<i>ine</i>	<i>ağırla-</i>	<i>avırla-</i>
<i>suvsa-</i>	<i>Suşa-</i>	<i>tag</i>	<i>tav</i> dağ
<i>tükel</i>	<i>tügel</i> kamilen	<i>teg-</i>	<i>tey-</i> değ- v.b.

Aynı kelimenin türlü türlü yazılış tarzı konsonlarda da vardır; meselâ bizim ş sesi, *s*, *z*, *x*, *sch* harfleriyle verilmektedir; baş = *bax*, *baş*, *baz*, *basch*; *biz*=*bis*, *bîx*, *biz*; *bizin*, *bixin*, *bixsin* = *bizin* v. b. ç. yerine *z* yazılması meselâ *bizan* (kuru ot) bununla beraber *biçanlîc*, *k* yerine *c* yazılması meselâ *balazuc*=*balaçuk* *cıv cıv*; *bacçazi*—*bakçacı* bağçıvan v. b.

K. Grönbech kelimelerin türlü türlü yazılışına dikkati çektiği gibi kelimenin alındığı cümleyi de ekseriyetle ilâve ediyor. Üstelik kelime İtalyan bölümünden ise onun Lâtincesini (İtalyanca), Alman bölümünden ise o zamanın Almancasını (Mittelhochdeutsch) vermekte ve diğer lehçelerde varsa onun kaynağını (meselâ Uyg. vb. lûgatlardan) dahi göstermektedir.

Diğer taraftan sözlükte CC'dan bazı gramere ait bahisler de alınmıştır. meselâ *ol* 3. şahsın bütün tasrif şekilleri, ne sorgu zamiriyle yapılan birçok cümle, *kim* sorgu zamiriyle yapılan türlü türlü cümle ve bunun muhtelif şekillerde kullanışı, hattâ *kim'in* ilgi zamiri (nisbet zam.) yerini de tutarak yapılan bir çok CC'un cümleleri, gramer bakımından çok enteresandır.

Sentaks bakımından, cümleler (Hıristiyanlığa dair Lâtinceden) tercüme olduğundan, çoğu Türkçe kaidelerine uymaz, fakat kelime hazinesinin zenginliği ve ifadenin temiz Türkçeye sadık kalması yüzünden, bozuk cümlelerde de Kumanca'nın doğru cümlelerini görmek güç değildir.

CC'un yabancı kelimelerine gelince, bunlar bir az Arap, bilhassa Farişidir. Bunlar üzerinde vereceğimiz hükümden önce, *Kumanca'nın* bugünkü Türkçeye nisbeten çok çok temiz Türkçe olduğunu ilâve edelim. Bu yabancı kelimelerin İslamiyetle Kumanlara girmiş olduğu kanaatini söylersek yanılmış olmayacağız. Müslüman olmuş olan Türklerde Arap ve Farişi kelimelerin mevcudiyeti pek tabii bir şeydir. Farsça'nın Arapça'ya nisbeten daha çok olduğunun sebebi, Rasavskij'nin izah ettiği ticaret merkezleri ile bağlı olan bir mahalde vücade gelmiş bir eser olmasından da ileri gelebilir. Buna rağmen bu Müslüman kelimelerinin Hıristiyanlık'la, yâni Hıristiyan metinlerinde birleşmesi hususu şayan dikkattir. Acaba bu Hıristiyan ilâhileri Müslüman olan Kuman Türkleri için mi yapılmıştır? Yoksa islâm olan Türklerin Hıristiyanlaşması için mi yapıldı? Bunun cevabı bana, CC'un çıktığı yer nazariye olup kalınca, kesin olarak verilemez gibi geliyor.

Bunlardan bir kaç misal verelim:

Alkorari kur'an, burada: kanun (Gr. 35 S.)

köküm aynı manâ („ 104 „)

hokümçi hakim (Gr. 104 s.)

höküm urmix bile mahkemenin kararıyla

hakim, hallal oğul, benim hallal hatunumdur (Gr. 99 S.)

hor, horla, hormat, hormat-la, hoş, hoş köngül bile hoş gönülle *heç, hergız, herkez, aziz, alam* < *Arap. allam* bayrak, *kal'ah* kal'e, *sagat* saat *hak, haram, haybat* heybet, *hava, curum covap*; bilhassa Farsça kelimeler: *daru* ilaç, *drus* dürüst, *dost, derzi* terzi, (*derxi*), *divar* ve *diuar, cahan, can, canavar, comard, ciğer çift çift* ve başkalar vardır.

Bu yabancı tâbir ve Müslüman ıstılahı kelimeler yanında CC'da çok dikkate değer, bugün bile aklımıza gelemeyecek Türkçe (Kumanca) tâbir ve dinî ıstılahlar mevcuttur; bunlardan bazılarını gözden geçirelim:

bey tengri < Lat. *dominus deus* bey Tanrı, yani bizim allahu- taalâ-bitik incil, mukaddes kitap; *tamu* cehennem, bk. Uyg. *tamu* aynı kelime *üçlük* Hıristiyan dininin üç kutsiyeti: Allah'ın üç şekli.

arı tın Hıristiyanlıkta Allah faaliyetinin üçüncüsü.

arı aziz, bk. Uyg. aynı kelime.

yete Kommunion, Hıristiyanlığın maruf merasimi; İsa'nın eti (ekmek) ve kanı (şarap) gösterilir, bazı mezheplerde tadılır.

körgüzmek demonstratio, Kommunion'de gösterme (yani İsa'nın etini gösterme hadisesi)

köktegi hanlık ilâhi hükümdarlık (Allah, ferîşteler v.b.)

körgüz - alenî kıl -, aşikâr kıl -, işaa eyle -, izhar et - (yani: Allah'ın hakikatini göstermek)

erdenglik bakirlik, iffet,

erdeng bikri, affif,

erseklik iffetsiz, biedebane (*erdenglik'in* karşılığı)

erseksiz, affif iffetli; *ersek bolmagıl* ailene hiyanet etme.

boy arulıxı pakdamen, ismet, iffet.

boy suklukı şehvetperestlik,

sukluk ihtiras, *sux* muhteris

boy bile şahsen, bizzat

etiz key - < *etüz* vücut (Uyg. aynı) *key* - giy -, vücutlanmak, tecessüm ettir temessül ettir -, şekil ver -, tecessüd' ettir -, yani: Allah'ın ruhu İsa'nın vücudiyle temsil edilmiştir ki, insanları kurtarsın.

bütünlük et - ant iç -; *yükke kir* -, kefil ol -; *kün* - itiraf et -; *ölümge kir* - ölüm acısına gir -;

yovık kötürmeklik töybe istifar

yuvuk boşak affolunmak; boşanmak (yâni: günahlardan)

kongül açığarmax nedamet; *aça ber-* aç-, itiraf et-; *kongül aç-tesilli et köngül açmak* teselli;

köngül zihniyet, düşünce, *agul* aynı manada; *kiçi agulu bile* naçız, mütevazi

aygakla -, şikâyet et -, hükme çek -;

yargu yarmak hüküm et-; *kerti yarguda* doğru hükümde, (yâni kıyamet gününde) *menim yargumda* benim hükmümde
tirilerni ölülerini yargulama yaşayanlar ve ölüler üzerinden hüküm etmek için

Dini olmıyan, hayati tâbir ve istilâhlar da vardır:

Yarguçı, vali, hakim; *baskak* veya *haşkak* vali

çeri başı komutan, komandan,

yıx öv kilise < ? *yığ ev*;

töre kanun, *bazlık* barış. sulh; *soyurgal* şefkat, *tirilik* hayat; *batış* garp, *batışdagi kriv* batıdaki giriş; yanı günün batması, garp tarafı
aş bişürgen ev matbak ve başkaları.

et- yardımcı fiiliyle yapılan mürekkep fiiller: *bütünlük et-*, ant iç-; *sağış et-* düşün-; *satov et-* ticaret yap-; *yarak et-* serbest bırak- vb.

Kumanca'nın ay isimleri dahi Türkçedir, mes. Gr. 30 S.

Birinci Kânun=kış ay; İkinci kânun=orta kış ay, Şubat=songu kış ay veya: *sövünçay*: *Mart=ilk yaz ay*; Nisan=orta yaz ay; Mayıs *songuyaz ay* veya *toba ay*, Haziran=yay ay; Temmuz=orta yay ay; Ağustos==songa yay ay, *Eylül=küz ay*; Birinci Teşrin=orta küz ay; İkinci Teşrin=songu küz ay.

Kumanca'nın tasnifine gelince, Kıpçak-Kuman ve Peçeneklerin dili birbirine pek yakın, adeta aynı olmuş olsa gerek. Peçeneklerin dili üzerinde bir eser henüz ortada yoktur. Fakat Nemeth'in înschr. N. Sz. M. "Die Sprache der Peçenegen und Komanen» da, definelerden verdiği isim ve ufak tefek cümleler, bu iki uruğun dil bakımından birbirine pek yakın olması ihtimalini belirtmektedir, Kıpçak - Kumanca şimdiki durumda Türk dili tasnifinde, ayrı bir gurup teşkil eden bir zümre halindedir. Bu zümrenin en büyük, en eski ve en önemli eseri CC olduğundan, bazı dil hususiyetleriyle buna benzeyen daha sonraki eserler ve lehçeler bu zümreye ayrılmışlardır. Cümleden' Arapça Kahire'de yazılmış, Abu Hâyyam'ın 1313 tarihli "*Kitab - al - idrak li lisan al - atrak*,, adlı eseri, bir küçük Kıpçak Türkmen Lugatçaşdır. 1245 tarihli, Houtsma tarafından 1894 de Leiden'de neşredilmiş plan, müellifi meçhul "Ein Türkisch Ârabisches Glossar» (Türkçe - Arapça Lügat), Kıpçakça bir lügat olup içinde mukayese için Türkmence şekiller dahi gösterilmiştir. Bu iki eserden daha büyük ve Paris Bibliotheque Nationale'de muhafaza edilmekte olan, ve XV. yüzyılın ilk yarısında Abu Mohammâd Abdallah at-Turki tarafından yazılmış bulunan Arapça 'Bulgat - al - müştak fi lügat at - Türk val Kıpçık,, atlı bir fragment dahi Kıpçak zümresine giren bir lügattir. Bundan başka da bu devirde Arapça yazılmış meselâ XIV. yüzyılın eserlerinden olan "Tuhfetüzzekiye,, v.b. Kıpçak - Kuman dil grubunun eserleri olup, KıpçakKumanlarm tarihi devirlerinin kültür inkişafını açığa vuran eserlerdendir.

Bugünkü günde, Kumanca'nın en yakın halefi ve devamı, eski Lehistan- Rusya hudutlarında oturan Karayımların dili olan

K arayım'cadır. Bilhassa eski Lehistan'ın Wilno, Troki, Poniewieç'de oturan Karayımların dili, cenubî Lehistanda oturanlardan daha fazla *eski* Kumancaya yakındır. Kırım Karayımlarının dili de *eskiden* XIV. yüzyıl sıralarında her halde Lehistan'a göç etmiş olanlar ile müşterek lehçe olmuştur: Bugün ama Kırım Karayımlarının dili, bir taraftan Kırım Tatarcasına, diğer taraftan da Kırımın Osmanlı unsurlarına benzeştiğinden, kendi hususiyetlerini, binaenaleyh eski Kuman lehçesi izlerini de aşağı yukarı kaybetmiştir.

Fakat, buna rağmen Kırım Tatarları ve Nogayların dili, Kafkas lehçelerinden Karaçay ve Kumukların dili, İdil havzası Türklerinden Kazan ve sair lehçeler, Kumancaya (Kârayım lehçesi kadar olmazsa da) pek yakın lehçelerdir, aynı zümreden sayılırlar. Hattâ, CC'un içinde geçen bir iki "*tatarca*," tabiri, eserin içine o zamanın Tatarca'sı dahi girmiş olduğu şüphesini verebilir, mes. Gr. 140 s.: *Yesus Christis bitik tilinçe, tatarca kutkardaçı, ol kertirir barça elni kutkardaçı* (isa'nın ismi) Y.Ch. mukaddes kitap diline göredir, Tatarcası kurtarıcıdır, bütün dünyanın kurtarıcısı demektir.

Daha başka bir yerde, *tatar tilge köneldi* Tatarca doğuru konuşuyor, tabiri dahi W. Beng'in (Beitraege zur Kritik des CC, 37-38 s.) da dikkatini çekmiştir; o bu bir kaç cümleden CC'un her halde Macaristanda meydana gelmeyip, ancak Tatar ismi verilen Türklerin de bulunduğu Karadeniz havalesinde yazılmış olduğu fikrine gelmiştir.

Bu *tatarca* tabirinin Türkçeden başka birşey olmadığı bugün pek bariz olduğu gibi o zaman da öyledir. B. Spuler yukarıda zikredilen "Die Goldene Horde,, adlı kitabının 289 S.:Tatarca kelimesi XIII yüzyılda bazan Moğolca'nın ismi olmuş olabilir; XIV yüzyılda Tatarca. tesmiye edilen dil, yalnız Türkçedir. Litvanya elçileri 1500 de eyi Tatarca konuşuyorlar; bundan elbet yalnız Türkçe anlaşılmalıdır, diyor

CC üzerindeki mülâhazalar, gerek dil gerek tarihi monoğrafya bakımından, birkaç sahifelik anlatmalarla tükenemez. Maksadımız Türkçe alanında temelli bir safha tutan bu esere ait lüğatin basılışı dolayısıyla onun değerini belirtmekti.

Kısaltma ve Kaynaklar

- CC =Codex Cumanicus (Kodeks Kumanikus)
Gr.= Grönbech, K. Komanisches Wörterbuch, Kopenhagen 1942
Inshr. N. Sz. M. =J. Nemeth-"Die Sprache der Peçenegen und Komanen,, İnschrift von Nagy-Szent-Miklos 1932.
Rasovskij = D. A. Rasovskij, "K voprosu o proishojdenij Codex Cumanicus,, (CC menşei meselesi hakkında) Prague 1929 Seminarium Kondakovianum III, 194-214 S.
T. Kowalski "Karaimische Texte,, L-LXXI S. Kraköv 1929, Ak. Um.
A. N. Kurat "Peçenek Tarihi,, İstanbul Devlet Basımevi, 1937,
L. Raşonyi "Dünya tarihinde Türklük» 120 -150 S. Ankara 1942
W. Bang "Über das komanische teizmâga und Verwandtes,, Bruxelles 1913.

Bu yazının birinci sahifesinde Not.* de 1030 tarihlerinde yerine yanlışlıkla 1930 tarihlerinde olarak basılmıştır. Not 1 de des *Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* olacaktır. Düzeltiriz.